КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БАКІНА Тамара Степанівна

СУЧАСНИЙ ФОЛЬКЛОР ШКОЛЯРІВ.
(Особливості творення і побутування)

10.01.07 - фольклористика

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

398

ЛННБ України ім.В.Стефаника
00376386 (X)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України.

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК: доктор філологічних наук, професор ШУМАДА Наталя Сергіївна

ОФІЦІЙНІ ОПОНЕНТИ: доктор філологічних наук, професор БОЙКО Володимир Григорович
кандидат філологічних наук ДОВЖЕНОК Галина Василівна

ПРОВІДНА ОРГАНІЗАЦІЯ: Український державний педагогічний університет імені М.Драгоманова

Захист дисертації відбудеться "28" лютого 1997 р. об 11^{00} на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.28 по захисту докторських (кандидатських) дисертацій з теорії літератури і фольклористики при Київському університеті ім. Т.Шевченка. (252017, Київ-17, бульвар Шевченка, 14).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського університету імені Т. Шевченка (вул. Володимирська, 58).

Автореферат розіслано "24" січня 1997р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук Л.Ф.ДУНАЄВСЬКА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

АКТУАЛЬНІСТЬ ТА НОВИЗНА досліджуваної теми. Фольклор ґрунтується на постійному успадкуванні традицій, але як динамічна система реагує на зміни в соціальному та культурному житті народу. Фіксація й дослідження сучасних фольклорних форм у контексті нових історичних та культурних ситуацій дає можливість наблизитися до розуміння природи фольклору, його місця в житті людини кінця 2-го тисячоліття.

Поняття "дитячий фольклор" традиційно трактувалося як фольклор малюків-дошкільнят; на вивчення їхньої творчості та творчості, їм адресованої, спрямовувалась увага науковців. У даній роботі пропонується розширити обсяг поняття, залучивши до нього такі явища, як "фольклор підлітків", "фольклор школярів", "учнівський фольклор", і розглядати зразки, створені дітьми та підлітками в останні роки, а також перейняті ними з традиційного й сучасного фольклору дорослих. Це надзвичайно важливий матеріал для роздумів про формування естетичних смаків та психологічних потреб людей, що житимуть в наступному тисячолітті. Не випадково підлітків, молодь порівнюють із дзеркалом, в якому суспільство може побачити сьогоднішнє і уявити майбутнє. Для суспільства, що трансформується, необхідно мати достовірні знання про спектр цінностей і стереотипів підростаючого покоління. Фольклор в учнівському середовищі - це одна із форм вираження особливої субкультури, котра потребує глибокого системного вивчення із залученням широкого фактичного матеріалу.

Проблеми особливостей творення й побутування фольклору в учнівському середовищі в контексті сучасної культури, зокрема міського фольклору, дитячої книги, кіно, засобів масо-

ЛНБ ім. В. Стефаника АН України

вої інформації та інших джерел, які обумовили переорієнтацію естетичних смаків та уподобань, в Україні ще не ставали предметом спеціального дослідження.

Вказані обставини і зумовили вибір дисертаційної теми.

НАУКОВА НОВИЗНА дисертації полягає у самому виборі об'єкта обсервації, а саме творчості учнів, переважно міських учбових закладів; вперше зібрано і досліджено сучасні фольклорні зразки, виконавцями яких стали школярі різних вікових груп; праця виконана на теоретично-пошуковому рівні; вона має інтердисциплінарне значення, оскільки в ній звернуто увагу на психологічну мотивацію та закономірності у виборі тем і форм фольклорних текстів; виявлено продуктивні і непродуктивні жанри у середовищі сучасних учнів; вивчено вплив фольклоної традиції та навколишньої дійсності на власне дитячу творчість.

ОБ'ЄКТОМ дослідження є сучасний фольклор школярів Тернопільщини. Робота проводилась на матеріалах, зібраних протягом 1990-1995 років у Тернопільській області, яка в етнографічному сенсі не є цілісною. На етнографічній карті України вона розподілена між Поділлям, Поліссям, Прикарпаттям і зберегла особливий колорит звичаїв, обрядів, пісень, музики, ігор, танців. Географічні та історичні особливості регіону обумовили інтерес автора до виявлення впливу інонаціональної культури, зокрема польської, на місцеву фольклорну традицію в минулому та російської (переважно через засоби масової інформації) - на сучасну. Тому фіксувалися й аналізувалися тексти, що виконуються не лише українською, але й польською та російською мовами. Записи здійснювались в районах та у місті Тернополі. Для порівняння використовувались зразки, поширені серед учнів Львова та Волочиська (Хмельницька область). Збирались і записувались також зразки, дотичні до обраної теми, від молоді, студентів тернопільських вузів і, крім того, від людей похилого віку.

МЕТА дослідження полягала у з'ясуванні реального обсягу і складових поняття "сучасний фольклор школярів"; у визначенні художньої специфіки учнівських новотворів, у встановленні критеріїв групування зібраних зразків, їх диференціації та взаємозв'язку з традиційним дитячим фольклором і фольклором дорослих; у виявленні впливу масової культури на формування як жанрової системи шкільного фольклору, так і на сюжетно-тематичний склад текстів, їхні художні якості, образність та на естетичні смаки школярів.

Виходячи з означеної мети, в дисертації поставлені такі завдання:

- систематизувати зібраний матеріал, застосовуючи полікритеріальний підхід, при якому визначальними вважати функціональний, віковий та жанровий принципи, а також активність побутування;

- проаналізувати зібрані зразки та зіставити їх із друкованими й рукописними матеріалами, що дозволить простежити характер і форми творчої асиміляції сучасними учнями традиційного дитячого фольклору та фольклору дорослих;

- визначити у зафіксованих нових явищах дитячого фольклору витоки й джерела, що належать як до традиційної народної культури, так і до сучасних масмедіа;

- встановити регіональні та локальні особливості сучасного фольклору школярів.

МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИКА РОБОТИ. Теоретичними орієнтирами дисертації були праці вітчизняних та зарубіжних дослідників у галузі фольклористики, етнографії, психології, педагогіки, в яких розглядаються різні аспекти побутування дитячої культури, як традиційної, так і сучасної. Застосовувалися методи опитування, анкетування, бесіди та безпосередньої безвибіркової фіксації від інформаторів. Аналіз проводився на підставі методики історико-типологічного та історико-генетичного дослідження.

ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ РОБОТИ. Порушені в дисертації питання є частиною фундаментальних проблем фольклористики, що стосуються закономірностей функціонування та розвитку живої фольклорної традиції, розробки критеріїв систематизації явищ народної культури, теорії жанрів, їх взаємодії та способів функціонування. Грунтовний аналіз учнівського фольклору сприятиме у вирішенні вказаних питань, а також допоможе підійти до розв'язання проблем спілкування між дорослими і дітьми, корекції педагогічних підходів до важливих завдань виховного процесу. Матеріали роботи можуть бути використані науковцями в подальших дослідженнях сучасного дитячого фольклору як інших регіонів, так і в цілому, при укладанні навчальних програм, читанні лекцій, для розробки спецкурсів та спецсемінарів з фольклористики у вузах. Зібрані в учнівському середовищі фольклорні твори можуть придатися при укладанні й виданні фольклорних збірок. Знайомство педагогів, психологів та соціологів з фольклорним репертуаром школярів сприятиме глибокому розумінню особливостей молодіжного світосприйняття, формуванню адекватної оцінки психологічних якостей окремої особистості та учнівського колективу в цілому.

АПРОБАЦІЯ РОБОТИ. Дисертація обговорювалась на засіданнях відділу мистецтва та народної творчості зарубіжних країн Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім.М.Т.Рильського НАН України. Основні її положення були викладені у статтях "Жанрова своєрідність сучасного дитячого фольклору", "Сучасний дитячий фольклор: прозові жанри", "Вірування і магія у сучасних школярів та молоді Тернопільщини", "Загадка у фольклорному репертуарі сучасних школярів" та у виступах на наукових конференціях "Сатира і гумор в українській літературній традиції", "Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки".

СТРУКТУРА дисертації зумовлена метою і завданням дослід-

ження, обсягом і характером залученого матеріалу. Вона складається із вступу, трьох розділів з чотирма підрозділами, висновків, додатків та списку літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У "ВСТУПІ" обґрунтовуються актуальність, новизна й науково-практичне значення дослідження, визначаються його мета, завдання та теоретико-методологічні засади, формулюються положення, винесені на захист.

У розділі 1 "Історія збирання та дослідження сучасної дитячої творчості" розглядаються передумови становлення й динаміка розвитку і спектр проблем вивчення дитячого фольклору в українській та зарубіжній фольклористиці.

Світ дитинства, відносно автономний і незалежний від дорослих, має свої особливості, з огляду на які і були виділені спеціальні питання, пізніше об'єднані терміном "дитяча етнографія", в яку складовою ланкою входив дитячий фольклор.

Окремі публікації зразків дитячого фольклору зустрічаємо ще в першій половині XIX сторіччя, але у відомих збірках М.Максимовича, А.Метлинського, І.Сахарова, А.Терещенка вони мали спорадичний характер, в пізніших працях П.Чубинського, Б.Грінченка, О.Малинки, П.Іванова дитячий фольклорний репертуар представлений значними за обсягом розділами.

Спеціальних розвідок про дитячу творчість у XIX ст. не було, фольклористи обмежувалися лише фіксацією зразків. Більш вагомими і значними стали наукові здобутки в царині етнографії української дитини. В кінці XIX - на початку XX ст. на сторінках збірників Етнографічної комісії Наукового товариства ім.Т.Г.Шевченка у Львові з'явилися вагомі етнографічні матеріали, пов'язані з дитиною та народним досвідом виховання дітей. Заснування у 1921 році Кабінетом антропології та етнології ім. Хв.Вовка першої в Україні етнографічної станції для стаціонарного спостереження у селі Старосіллі Остерського району на Чернігівщині активізувало інтерес і до

вивчення життя й творчості селянських дітей. На основі цих спостережень з'явилася 1929 року праця Ніни Заглади, що стала першим етнологічним дослідженням світу української дитини.

Значним авторитетом серед фольклористів, що студіювали дитячий фольклор, стали імена російських вчених 1920 - 1930-х років Г.С.Виноградова та його сучасниці й наукового опонента О.І.Капіци. В їхніх працях та в науковій розвідці Н.Заглади поставлені завдання вивчати дитячий побут і творчість як автономну галузь етнографії та фольклористики. Проте в силу різних причин ці проблеми на довгі десятиліття опинилися поза увагою вітчизняних дослідників.

В 60-і роки в світовій фольклористиці зростає інтерес до збирання й дослідження творів, виконуваних дітьми. З'явились роботи англійських вчених Айон та Пітера Опі, американських дослідників Мері та Герберта Кнепп, фінської фольклористки Л.Віртанен, польської - Д.Сімонідес, болгарських та словацьких вчених. Відродження інтересу до дитячого фольклору в колишніх республіках Радянського Союзу пов'язане з працями В.П.Анікіна, Е.С.Литвин, М.Н.Мельникова, М.Ю.Новицької, Г.А.Барташевич, А.А.Сафарова, А.М.Долганової, в яких дитячий фольклор розглядається в контексті традиційної національної культури. Помітним явищем в українській фольклористиці стали роботи упорядників та дослідників дитячої творчості Г.С.Сухобрус, В.А.Юзвенко, В.Г.Бойка та Г.В.Довженок.

Найскладнішою і недостатньо вивченою залишається проблема специфіки сучасного дитячого фольклору, його ознак, форм побутування, оскільки досі головна увага українських фольклористів була зосереджена на вивченні традиційної вербальної та акціональної творчості сільських дітей.

В розділі 2 "Проблеми систематизації сучасного фольклору школярів" визначаються межі та об'єм сучасної дитячої творчості як специфічної ланки у комунікативному процесі, позначаються її функціональні характеристики.

Існують різні варіанти систематизації дитячого фольклору, але жоден з них не може претендувати на остаточність вирішення. Одні дослідники й упорядники традиційного дитячого фольклору за критерій поділу беруть вік дитини (О.І.Капіца), інші - середовище (дитяче - доросле), в якому виник той чи чи інший текст (В.П.Анікін), ще інші - його функцію (Г.С.Виноградов). Останній функціональний принцип групування став домінуючим у вітчизняній та зарубіжній фольклористиці. Проте великий різнобій у виокремленні функціональних груп та різноманітність їх змістового наповнення утруднюють орієнтування в матеріалі і не дають про нього цілісного уявлення.

В даній дисертації пропонується полікритеріальний підхід групування спеціалізованих творів, при якому враховується крім вищеназваних спосіб організації вербального тексту, рівень продуктивності та емоційне забарвлення. В різних групах один із критеріїв може займати провідну позицію, а інші-підпорядковану.

Так однією із найважливіших рис сучасної дитячої творчості є реалізація природної потреби спілкування, що відзначено зарубіжними фольклористами і психологами. Особливості комунікації дозволили виділити твори, призначені для спілкування дорослих з дітьми і твори, призначені для спілкування між дітьми. Власне сучасний дитячий фольклор складається з творів, що побутують в дитячому середовищі і є засобом спілкування самих дітей. Комунікативна функція фольклору в різних жанрах набирає різноманітних оціночних та емоційних відтінків.

При систематизації творів береться до уваги вікова своєрідність комунікації, пов'язана з розвитком мовлення, мислення, уяви дитини. Навіть побіжне знайомство з фольклорним репертуаром свідчить про неоднорідність інтересів та уподобань молодших школярів і підлітків. Школярі - це діти від 6 (7) до 17 років. Як свідчать психологи, у людини в цей час

відбуваються важливі зміни у способі мислення: від конкретного мислення (з 7-11 років) до формально-логічного абстрактного мислення (з 12-17 років). Відповідно до цього зібрані матеріали розподіляються на такі, що побутують серед школярів 6-11 років, та ті, що цікавлять 12-17-річних учнів.

За мірою продуктивності на перше місце виходять дитяча сатирична і гумористична творчість, загадки, магічний фольклор, "страшні історії". Кожен з цих розділів має специфічну функцію і різне жанрове наповнення. Так до дитячої сатиричної і гумористичної творчості відносяться прозивалки, ситуативні віршики й пісеньки, нісенітниці, безконечні казочки, пародії та анекдоти. В поняття "магічний фольклор" входять прикмети, повір'я, замовляння та ворожіння. Окрему групу складають розповіді про міфологічні істоти, ірраціональні події та випадки, "страшилки".

Вивчення найпопулярніших жанрів учнівського фольклору в їх природній віковій динаміці дає матеріал для розуміння закономірностей розвитку дитячого художнього мислення, виявлення способів існування, переосмислення традиційної словесної творчості.

За способами організації вербального тексту в сучасному учнівському репертуарі маємо прозові ("страшилка", анекдот, оповідка) та віршовані (прозивалка, ситуативні віршики та пісні) твори.

Отже, внаслідок застосування полікритеріального методу вдалося виокремити жанрово-тематичні парадигми а) сатиричних творів; б) модифікованих форм загадок; в) "страшних історій"; г) вірувань, прикмет і ворожби. Їхня характеристика і становить зміст наступних розділів.

В розділі 3 " Жанрова характеристика та особливості побутування учнівського фольклору" аналізуються продуктивні жанри в репертуарі сучасних школярів, сюжетно-тематичний зміст та своєрідність поетики дитячого фольклору.

Процес індустріалізації та урбанізації зламав, змістив звичні і стійкі соціальні та культурні стереотипи. В другій половині XX ст. діти створюють світ, який докорінно відрізняється від світу їхніх батьків. Неминучі зміни способу життя викликають нові форми культури, до якої складовим елементом входить і фольклор. Так у традиційному селянському побуті, про що свідчать етнографічні матеріали, обов'язковим і щоденним елементом була гра, а в структурі дозвілля сучасних дітей вона втрачає популярність. Більшість народних ігор вийшли із ужитку і забулися. Велика частина дитячого фольклору в минулому була пов'язана із календарно-обрядовою поезією. Словесний супровід ще іноді функціонує як окремий текст ("Подоляночка", "Мак", "Жучок"), залишаючись неактуальним навіть для молодших школярів. Разом з тим у репертуарі сучасних учнів фіксуємо твори, що за багатьма своїми ознаками вважаються споконвічно "дорослими" жанрами: прикмети, повір'я, ворожіння, анекдот, пародію, меморат, загадку. У школярів, особливо у підлітків, відбувається поступова переорієнтація інтересів і потреб у бік зближення їх із світом дорослих. Паралельне існування тих самих жанрів та навіть окремих текстів не означає механічного їх запозичення. Школярі виступають як інтерпретатори тем, сюжетів і образів, але тільки тих форм, які суголосні їхнім потребам.

В розділі 3.1 "Сатирична та гумористична творчість школярів" подається характетистика жанрів, що мають сатиричний і комічний ефект, розглядається їх тематика, жанрова специфіка, поетика на тлі і в контексті ситуацій, типових для комунікативного процесу.

Гумор - тонкий індикатор взаєморозуміння. Якщо людям смішним видається те ж саме, це означає їхню спільність. Вікова специфіка, способи побутування визначили функціональні, тематичні та художні характеристики творів, об'єднаних поняттям "сатира і гумор школярів".

Спостереження, яке проводилось в різних школах Тернопільської області, дозволяє вважати сатиричну і гумористичну творчість учнів основним ядром їхнього активного репертуару.

Сучасний склад сатиричних та гумористичних творів формується за рахунок добре відомих у дитячій фольклорній традиції жанрів (прозивалка, мирилка, нісенітниця) та запозичених із дорослого фольклору (анекдот, пародія). Використання запозичених жанрів та жанрово-тематичних груп у дитячому середовищі має свою вікову межу. У молодших школярів домінують прозивалки, ситуативні віршики, насміхи, у підлітків - римовані прізвиська, сатиричні віршики, пародії, анекдоти.

Особливе місце серед сучасного шкільного фольклору займають так звані СИТУАТИВНІ ВІРШИКИ, призначені для регламентації стосунків у колективі. Психологи небагато знають про специфіку поведінки дітей у групах, бо вони є автономними, незалежними від прямого впливу дорослих. Тому самі школярі створили та створюють у відповідності до потреб механізм регламентації спілкування. Нормативи поведінки добре відомі всім дітям, незалежно від їхнього віку, причини і місця об'єднання в групу. Ці нормативи мають практичний характер, бо вирішують проблеми контактів, пропонуючи в тій чи іншій критичній ситуації певний стереотип поведінки. Порушення норм супроводжується гострою емоційною реакцією, в тому числі і словесною. Зіставлення складу традиційного та сучасного репертуару дозволило виділити ті, які є актуальними для сьогодення. Детальний аналіз найтиповіших жанрів (ПРОЗИВАЛКА, МИРИЛКА, МОВЧАНКА, ПІДСИДКА) дає розуміння характеру побутування ситуативних текстів, їх змістових і формальних ознак. Характер образної системи ситуативних текстів визначається бажанням досягти миттєвого результату, максимально вплинути на уяву, шокувати. Улюбленим прийомом створення і передачі комічного у дітей є використання інвективної лексики та вульгаризмів, пов'язаних із екскрементами.

Сатиричний і гумористичний фольклор підлітків - результат сприйняття дійсності, спроба побачити і оцінити себе чи іншу особистість. Гумор в їхньому середовищі стає одним із найсильніших видів психологічної броні. Болючі внутрішні проблеми, зовнішні конфлікти стають темою багатьох творів, ховаючись в них під маскою самоіронії. Їх герої - популярні політичні діячі, кіноактори, співаки, актуалізуються персонажі традиційного фольклору, зокрема тварини. Форма віршиків довільна, тематика необмежена, емоційна тональність різна - від ущипливої сатири, що межує з ображанням, до добродушного жарту, продуктивність висока. Саме ці зразки досить істотно позначені імпровізацією. Такі твори поширюються надзвичайно швидко, проте живуть недовго, до того часу, доки сама тема залишається актуальною.

Цікавим і смішним може бути не раз чуте і бачене у випадку ПАРОДІЮВАННЯ - переробки, "вивертання" подеколи несподіваним способом. В.Новіков справедливо зауважує, що у фольклорі пародія є своєрідною "дражнилкою" (Новіков В.Л.,1989), а її початком стає небайдужість до оригіналу. Учнямими пародіюється часто як певна форма, що має властиві лише їй ознаки, так і сам зміст. Об'єктом пародіювання у сучасних дітей стали жанри масмедіа (реклама, оголошення, астрологічні прогнози, телесеріали). Продуктивною основою пародійних варіантів залишаються веселі та бадьорі піонерські пісні, пісні із мультфільмів, телепередач, гасла, літературні твори, що вивчаються в школі, іноземні мови, суржик.

АНЕКДОТ, запозичений із дорослого фольклору, в сучасних школярів отримав власну тематичну спрямованість та художню форму. В анекдотах молодших школярів поєднуються елементи традиційного казкового епосу (композиційна схема, сюжетні лінії), герої та ситуації, запозичені з літературнмих джерел, мультфільмів, сучасного шкільного побуту. Тексти не претендують на досконалість змісту і форми, тому дорослим часто не

зрозуміло, над чим тут можна сміятись. Не властиві такому анекдоту стислість і лаконічність. У підлітків стилістична довершеність сміхових форм значно вища. В комунікативному процесі тексти анекдотів поєднуються за принципом тематичної спорідненості. Вичленування та аналіз тематичних груп у матеріалі, записаному серед сучасних школярів, не виявив помітної різниці між уподобаннями дітей та дорослих. Проте виразно диференціюється система персонажів. Улюбленими героями у дітей та підлітків стають особи, добре відомі з літературних творів, мультфільмів, художніх фільмів. Властиві їм яскраві риси характеру закріпились у свідомості школярів, що дозволяє використовувати такі образи і в анекдоті, не обтяжуючи зміст зайвою інформацією, досягаючи лаконізму та виразності. Ситуативний комізм, каламбур, елементи "чорного гумору", абсурд, вживання інвективної лексики - типові засоби створення сміхового ефекту в анекдотах підлітків.

В розділі 3.2 "Загадки" характеризуються основні типи сучасних загадок, їх функції, простежуються зв'язки з іншими фольклорними жанрами. Велика популярність жанру і його висока продуктивність серед сучасних учнів різних вікових груп обумовили розгляд та аналіз зібраного матеріалу в окремому розділі.

Як і чимало інших фольклорних жанрів, ЗАГАДКИ складались і використовувалась в середовищі дорослих як елемент ритуальної дії. Втративши свої первісні функції, загадка утвердилася серед дітей, стала розвагою, забавою.

Загадка залишається популярним жанром у сучасних учнів Тернопільщини. Проте спостерігається різниця в уподобаннях молодших школярів та підлітків. Такий поділ сам по собі вказує на механізм функціонування жанру, виявляє зв'язок між зацікавленням типами загадки та психічними й інтелектуальними можливостями дітей. За походженням загадки у репертуарі молодших школярів поділяємо на три групи: традиційна народна

загадка, авторська (літературна), власна (саморобна) загадка.

Популярність традиційної загадки у наш час забезпечується не природним життям традиції, а фактом визнання її педагогічної цінності та використанням на уроках і в позакласній роботі, особливо з молодшими школярами. Апелюючи до уяви та логіки дитини, традиційна загадка виробляє вміння бачити у буденних і звичних речах багато поетичного, прекрасного, розвиває її мовлення, асоціативне мислення. Усне побутування традиційної загадки поступово витісняється письмовим. У дитячих часописах, збірках, читанках поряд із справді народними творами широко популяризуються стилізовані та виразно авторські загадки. Зручна художня форма і характер образності традиційного тексту відкривають широкий простір для імпровізації, створення нових зразків за аналогією, які постійно фіксуємо серед молодших школярів.

Відзначається орієнтація модифікованих традиційних текстів загадок, популярних серед підлітків, на гру, розвагу. Навмисне порушення "старих" логічних форм, абсурд, нісенітниця - основні способи оновлення і поповнення репертуару. Активно функціонують загадки двох типів: загадки-малюнки та вербальні загадки. У першому випадку загадкова формула створюється за допомогою малюнків, цифр, літер (акровірш), у другому - за допомогою словесних образів. Набагато ширша і продуктивніша друга група, до якої належать абсурдні загадки, непристойні (двозначні) загадки, загадки на уважність ("антизагадки"), загадки-омоніми, загадки-метафори. За формою і способами словесної організації вони бувають сюжетним текстом, питальним реченням, діалогом, подекуди мають віршовану форму.

Серед уподобань сучасних підлітків чільне місце належить абсурдним загадкам. Вони лише імітують форму загадки, бо відгадати їх неможливо. Утворившись і деякий час функціонуючи в середовищі дорослих, абсурдні загадки перейшли в ди-

тячий репертуар. Такі загадки настільки відповідають дитячим потребам, що стали широко розвиватись і оновлюватись. Більшість текстів, які функціонують серед підлітків, дорослим не відомі. Характерною властивістю абсурдної загадки стала відсутність будь-яких етнічних чи регіональних ознак. Місцем творення й побутування подібних зразків є урбаністичне середовище, бо, як засвідчило опитування, сільські підлітки знають їх мало або зовсім не знають.

Двозначні загадки відомі і в традиційному фольклорі, їх активне побутування серед сучасних підлітків підтримується можливістю покепкувати над товаришем, поставити у незручне становище дорослого. Двозначна загадка вдовольняє дитяче бажання порушити різноманітні табу, нав'язані дорослими.

Здавна відомі загадки, розраховані лише на уважність слухачів. Їхня форма, імітуючи звичну, зумисне спонукає до пошуку неправильної відповіді, коли відгадка майстерно прихована в самому запитанні. Вказаний тип загадок не лише добре зберігається серед дітей, але й має здатність до постійного поповнення новими варіантами. Найуживанішими способами відволікти увагу стають великий об'єм тексту (сюжетні загадки), використання арифметичних дій, діалогічна форма.

Каламбур, поетичний парадокс, гра словом захоплює підлітків. В них головну смислову роль відіграють здебільшого омоніми.

Спільність функції анекдота та сучасної загадки викликали до життя цілий ряд творів, жанрові ознаки яких зміщено. З одного боку за формою (питання - відповідь) вони тяжіють до загадки, проте ця структура не може бути діалогом, як і в анекдоті, заміна компонента (відповідь) знецінює зміст. Нами зафіксовано й загадки, що мають виразні ознаки гри, а тому потребують дотримання певних правил.

Розділ 3.3 "Функціональна і жанрова своєрідність дитячих "страшних історій" присвячено розгляду специфіки прозо-

вої творчості сучасних школярів, її функцій у комунікативному процесі та пов'язаних із цим рис поетики, змістових та формальних характеристик.

У поняття "страшні історії" входять різні прозові твори, які в українській фольклористиці поки що не отримали відповідного термінологічного статусу. У виборі робочого терміну ми керувалися тим, що при кваліфікації певних текстів істотними ознаками мають стати семантика та емоційний регістр. Запозичена у дітей етимологічно прозора назва "СТРАШНІ ІСТОРІЇ" точно окреслює головну функцію усних оповідань та (налякати) та їх характерну властивість - установку на достовірність.

Причини популярності таких "історій" пов'язана не лише із силою традиції, а визначається особливостями дитячої психіки. Дітям, як і дорослим, властиве бажання гострих, сильних почуттів, їх приваблюють виняткові, неправдоподібні ситуації, жахливі і потворні вчинки. Страх - це емоція, котра, на думку психологів, дає людині таку ж насолоду, як і сміх. Найбільший інтерес до "страшних історій" проявляють діти 10-12 років. Їм уже доступна логіка викладу подій та способи передачі власних емоцій. Серед підлітків такі твори набувають пародійної форми, бо мають на меті не лякати, а смішити, розважати.

За художніми і формальними ознаками (система персонажів, поетика) "страшні історії" неоднорідні. Розповіді про зустрічі з істотами, наділеними надприродними силами, опис ірраціоннальних подій, котрі відбуваються в наші дні, і мають довільну форму свідчень очевидця або учасника пригоди, зараховуємо до жанру ОПОВІДІ. Подальша характеристика властивих дитячому середовищу мотивів та сюжетів спирається на тип головного персонажа. Поєднання сюжетів, тем, образів, композиційних елементів, сформованих у традиційній фольклорній прозі (казка, легенда, переказ) із запозиченими через посеред-

ництво засобів масової комунікації, стало потужним джерелом розвитку дитячої творчості. Художня форма оповідей відповідає інтелектуальному розвитку дитини-оповідача та розвитку її мовлення.

Емоційний вплив на слухачів досягається не лише за рахунок змісту (він може бути досить примітивний і стилістично недосконалий), а й завдяки майстерності і таланту оповідача. Важливе значення має час і місце розповіді. Як правило, це відбувається ввечері або вночі на вулиці, в глухому кутку двору, в темній кімнаті.

Серед сучасних жанрів дитячої фольклорної прози, що мають на меті налякати слухачів, особливе місце належить так званій СТРАШИЛЦІ. В ній йдеться про абсолютно нетипові для інших фольклорних жанрів фантастичні ситуації та події, що відбуваються у реально зображеному повсякденному житті сучасного міста. Кінець історії завжди трагічний: герой (дівчинка, дитина) або герої (сім'я) гинуть від злих ворожих сил. Характерною ознакою жанру стала обов'язкова назва, що складається із двох слів: іменника та прикметника, який означає колір (Сині банти, Червоні рукавички, Чорні фіранки). Колір стає і важливим елементом у створенні фантастичних образів та засобом їх характеристики, бере на себе основне смислове та емоційне навантаження.

Фольклорна прозова творчість школярів - живе і продуктивне явище сучасного фольклору. Подібна форма дає дитині широкі можливості для імпровізації на теми, що найбільш хвилюють, вдовольняючи її природні психологічні потреби.

У розділі 3.4 "Дитячі вірування і магія" досліджується жанрова різноманітність, тематика, основні мотиви творів, особливості їх побутування у дитячому осередку, також розглядаються причини життєздатності традиційних вірувань і магічних дій серед сучасних підлітків й молоді, способи і форми пристосування до сучасних реалій та аналізуються новотвори.

В народній культурі, неоднорідній і багатій, поєднуються і співіснують традиційні вірування, утверджені в часі й просторі, та деякі новотвори, котрі постали на сучасному історичному тлі. Діти, особливо підлітки та молодь, більшою мірою, ніж дорослі, схильні до використання магічних слів, краще знають традиційні прикмети, а певні види ворожінь існують лише в їхніх осередках. Дослідження психологів пояснюють причини подібного явища особливим характером формування й розвитку мислення дитини.

В активному репертуарі школярів Тернопільщини виділяємо ЗАМОВЛЯННЯ, ЗАКЛИЧКИ, власне МАГІЧНІ ФОРМУЛИ та акціональні дії, ПРИКМЕТИ, ВОРОЖІННЯ .

ЗАМОВЛЯННЯ побудовано на вірі в магічну силу слова. Окремі нескладні тексти, які б могли попередити якесь лихо чи хворобу, частково збереглись дотепер в активному і пасивному репертуарі дітей. Зафіксовано замовляння проти ячменя, гикавки, бородавок, вроків та коли випадає молочний зуб.

Генетичний зв'язок із календарною обрядовістю і магічними діями мали ЗАКЛИЧКИ, особливий жанр традиційної творчості, пов'язаний із викликанням сонця, дощу, звертанням до птахів, комах, рослин. Фольклористика правомірно розглядає їх у складі традиційного дитячого фольклору, бо новотворів у сучасному дитячому середовищі ми не зустріли. Втративши магічну і утилітарну функцію, поетичні звертання до сил природи для сучасних дітей стали немотивованими, незрозумілими, і тому не творяться нові зразки, а давні - забуваються. Найкраще збереглась і побутує у декількох варіантах закличка до бузька (лелеки), котрий, як уявляли, приносить немовлят.

До популярного і продуктивного жанру в учнівському середовищі належать ПРИКМЕТИ, як традиційні народні, так і нові, відомі здебільшого лише учням. Незалежно від часу виникнення, такі прикмети поділяємо на прикмети-правила і прикмети-передбачення. Під прикметами-правилами розуміємо ті, які за-

лежать від волі людини і мають посприяти здійсненню бажаного або відверненню небажаного. Прикмети-правила побудовані за двома контрастними схемами: табу на певну поведінку і заохочення до певної поведінки. Прикмети-передбачення не залежать від волі людини, а лише відбивають її давні, міфологічні уявлення, здебільшого непрозорі для наших сучасників, а також ті, що акумулюють практичний досвід поколінь. До цієї групи належать і прикмети, що передбачають погоду, проте вони не входять в сферу інтересів сучасних школярів, а тому в роботі не розглядаються.

Характерною особливістю побутування жанру можна вважати виразну диференційованість за статевим принципом. Найбільше різних прикмет знають дівчата. Сучасні хлопці, як правило, скептично оцінюють їхнє значення в житті людини, заперечують будь-який зв'язок прикмет з перебігом подій. У прикметах, що їх нам називали дівчата, яскраво відбивається ментальність жінки, її характер, обов'язки, котрі вона покликана виконувати в суспільстві. Цілий ряд прикмет - заборон та прикмет - правил має раціональне зерно, бо сприяє формуванню етичних та моральних якостей.

Символічного значення у свідомості людей набуло й чимало атрибутів сучасного життя, і вони стали активно використовуватись в прикметах. При цьому незмінним залишається принцип асоціативного зв'язку між предметами, діями, явищами, що фігурують у новотворах.

Прикмети часто спеціально переводять в акціональний та вербальнй ряди, що пояснюється бажанням відвести негативний вплив "поганої" прикмети, нейтралізувати її або ж повернути собі на користь. Вербальна магія, за свідченням інформаторів, в наш час залишається прерогативою тільки окремих людей. Такі знання намагаються не афішувати і не передавати будь-кому. Проте і сучасним школярам відомі МАГІЧНІ ДІЇ, пов'язані з традиційними віруваннями та їх модифікованими формами.

Все, що стосується смерті, викликає в дитини підвищений інтерес. Тому в окрему групу, значну за об'ємом та різноманітністю зафіксованого матеріалу, виділяємо магічні дії, пов'язані з давніми, а також сучасними віруваннями про мертвих.

Наступна група магічних дій, що відбиває зацікавлення учнів старшого віку - це так звана любовна магія. У народній традиційній культурі способів приворожити до себе хлопця безліч, але, як ми переконалися, їх існує чимало і тепер. Зрідка зустрічаємо словесні формули і предметну магію, при якій предметами маніпулювання бувають ніж, сигарета, перстень, дзеркало, свічка, яблуко тощо.

У наших юних сучасників подеколи живе віра в "погане око", "енергетичних вампірів" і тому подібне. Цілий комплекс дій виконується для того, щоб позбавити людину негативного впливу іншої, тобто "зняти вроки". Цей особливий вид магії, визнається корисним, а в окремих випадках і необхідним.

Деякі види ВОРОЖІННЯ отримали невластиву їм функцію, ставши своєрідною забавою, формою проведення дозвілля. Це стосується зокрема різноманітних способів використання дівчатками різного віку гральних карт. У традиційному фольклорі ворожіння пов'язувались із народним календарем. Такої закономірності в наш час не спостерігаємо. Відомі з побуту сучасних школярок та студенток ворожіння поділяємо на дві значні за обсягом матеріалу й кількістю зафіксованих варіантів та продуктивністю групи: до першої належать існуючі способи дізнатись, здійсниться чи не здійсниться задумане бажання; до другої належать ворожіння про майбутнього коханого, заміжжя, родинне життя. Предмети та способи, що використовуються при цьому, різні, відомі як з традиційного селянського побуту так і з сучасного.

Звертають на себе увагу прикмети та магічні дії із специфічним призначенням; йдеться про бажання добре й легко вчитись, бути впевненим у собі, уникнути конфлікту з учите-

лем. Характер поетики таких форм безпосередньо пов'язаний із визначальними атрибутами учнівського життя.

Таким чином, сучасна учнівська молодь зберігає і актуалізує давні народні вірування, прикмети і магію, які відповідають їхнім інтересам й функціональним потребам, нерідко при цьому трансформується зміст та форма, замінюються новими ритуальні предмети.

У ВИСНОВКАХ формулюються положення, які узагальнюють основні ідеї дисертації, а саме:

Нова реальність деформувала стару традицію, викликавши до життя раніше не властиві їй форми художньої творчості. Учнівський фольклорний репертуар відбиває інтереси, світогляд і мислення дитей та підлітків. Репертуар сучасних школярів формується шляхом засвоєння й модифікації жанрів традиційного дитячого фольклору, традиційного та сучасного фольклору дорослих, а також внаслідок запозичень тем, сюжетів, образів через засоби масової інформації й художню літературу.

Активність побутування вербальних фольклорних форм забезпечується їх поліфункціональністю. Сюжетно-тематичний обсяг й художні якості сучасного учнівського фольклору зумовлені та підпорядковуються його функціям у комунікативному процесі.

Важливим середовищем сучасної дитячої культури є школа. Учні об'єднуються в групи за принципом віку і статі. Група встановлює свій кодекс вимог, свої стандарти життя і характер спілкування. Сучасний фольклор - це форма комунікації в межах таких груп, спосіб накопичення та передачі досвіду, мова дитячої субкультури.

Використання окремих фольклорних жанрів має свою вікову межу, порушення якої вважається інфантилізмом і не схвалюється дитячим колективом.

Середовищем походження сучасного фольклору школярів є

місто, а тому він уніфікований етнічно і є географічно незамкнутим.

В ДОДАТКАХ подаються тексти продуктивних фольклорних жанрів, зібрані й систематизовані автором.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Сатиричні віршики і їх функції в сучасному фольклорі // Сатира і гумор в українській літературній традиції. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Чернівці, 1994. - С. 52-54.
2. Жанрова своєрідність сучасного дитячого фольклору // Народознавчі зошити. - 1996. - N 5. - С.302 - 306.
3. Загадка у фольклорному репертуарі сучасних школярів // Народознавчі зошити. - 1996. - N 6. - С.371 - 376.
4. Особливості вивчення народнопоетичної творчості при підготовці вчителів початкової школи // Сучасна початкова школа: проблеми, пошуки, знахідки. Матеріали науково-практичної конференції.- Тернопіль, 1996. - Частина II.- С.217-219.
5. Вірування і магія у сучасних школярів та молоді Тернопільщини. - К.,1996. - 23 с.- Деп. ДНТБ України. N 1999-Ук 96.
6. Сучасний дитячий фольклор: прозові жанри. - К.,1996. - 29 с. - Деп. ДТНБ України. N 1998 - Ук 96.

АННОТАЦИЯ

Бакина Т.С. "Современный фольклор школьников. (Особенности образования и бытования)". Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07. - фольклористика. Институт искусствоведения, фольклористики и этнологии им.М.Т.Рыльского НАН Украины. Киев, 1997.

Диссертация содержит исследование особенностей возник-

новения и бытования ученического фольклора в контексте современной культуры и фольклорной традиции. Определены продуктивные жанры в репертуаре современных школьников, мотивированы закономерности выбора тем и форм фольклорных текстов, проведен анализ своеобразия поэтики стихотворных и прозаических произведений. В работе представлены региональные фольклорные материалы, собранные автором.

SUMMARY

T.S.Bakina "The Modern Folklore of School Children. (Peculiarities of Formation and Existance)".

The dissertation for the scientific degree of Candidate of Philology in speciality 10.01.07. - folkloristic. Scientific Institute of Arts, Folklore and Ethnology named after M.T.Rylsky National Academy of Science of Ukraine, Kiyv, 1997.

The dissertation contains the investigation of peculiarities of formation and existance of pupil's folklore in context of modern culture and folklore tradition. The productive genres inrepertoire of modern school children are defined, regularity in choice thems and folklore texts are motivated, poetics originality of poetry and prose is under the analysis. The regional folklore materials, which have been collected by author, are presented in this work.

Ключові слова: фольклор школярів, систематизація, жанри, функції.

Підписано до друку 15.01.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. 19.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

Ав 36.686